NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-6]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

QORAQALPOQ XALQ DOSTONLARIDA BADIIY DETAL

Kalieva Arıwxan Makset qizi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti 1-kurs tayanch doktoranti
https://orcid.org/0009-0006-7246-0673

Annotatsiya. *Maqolada qoraqalpoq xalq dostonlarida badiiy detalning poetik va semantik xususiyatlari tizimli tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida «Er Ziywar», «Er Sayin», «Qoblan» va «Alpamıs» dostonlarining matnlari asos qilib olindi. Maqolada portret, predmet, rang va tabiat detallari misolida detalning obrazni individuallashtirish, syujet rivojini tezlashtirish hamda dramatik keskinlikni kuchaytirishdagi roli ochib beriladi. Shu bilan birga, badiiy detalning ramziy funksiyasi va uning milliy koloritni shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, detal qoraqalpoq epik poetikasida ko‘p qatlamli ma’noga ega bo‘lib, epik matnning g‘oyaviy-estetik yaxlitligini ta’minlaydigan muhim poetik vosita hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *badiiy detal, epik poetika, qoraqalpoq folklori, xalq dostoni, portret detali, predmet detali, rangtasvir, tabiat tasviri.*

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕТАЛЬ В КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ЭПОСАХ

Аннотация. *В данной статье системно анализируются поэтические и семантические особенности художественной детали в каракалпакских народных дастанах. В качестве материала для исследования были взяты тексты дастанов «Ер Зиуар» «Ер Сайын», «Коблан» и «Алпамыс». В статье на примере деталей портрета, предмета, цвета и природы раскрывается роль детали в индивидуализации образа, ускорении развития сюжета и усилении драматического напряжения. Также научно обосновывается символическая функция художественной детали и её значение в формировании национального колорита. В результате исследования установлено, что в каракалпакской эпической поэтике деталь несёт многослойную смысловую нагрузку и является важным поэтическим средством, обеспечивающим идейно-эстетическую целостность эпического текста.*

Ключевые слова: *художественная деталь, эпическая поэтика, каракалпакский фольклор, народный эпос, деталь портрета, деталь предмета, изображение цвета, изображение природы.*

ARTISTIC DETAIL IN KARAKALPAK FOLK EPICS

Abstract. *This article provides a systematic analysis of the poetic and semantic features of artistic detail in Karakalpak folk epics. The study is based on the texts of the epics «Er Ziywar», «Er Sayin», «Qoblan», and «Alpamis». Through examples of portrait, object, color, and nature details, the article reveals the role of detail in individualizing characters, accelerating plot development, and heightening dramatic tension. Furthermore, it scientifically substantiates the symbolic function of artistic detail and its significance in shaping national color. The research concludes that in Karakalpak epic poetics, detail carries a multi-layered semantic load and serves as an important poetic device that ensures the ideological and aesthetic integrity of the epic text.*

Keywords: *artistic detail, epic poetics, Karakalpak folklore, folk epic, portrait detail, subject detail, color imagery, landscape imagery.*

Kirish. Eng avvalo, xalq og‘zaki ijodi har bir millatning tarixiy xotirasi, ma’naviy qadriyatlari va estetik tafakkurini o‘zida aks ettirgan noyob badiiy tizim ekanligini ta’kidlash lozim. Ayniqsa, doston janri xalqning qahramonlik idealini, ijtimoiy qarashlari va axloqiy mezonlarini badiiy shaklda aks ettirishi bilan alohida ajralib turadi. Shu sababli qoraqalpoq xalq dostonlari nafaqat folklor namunalari sifatida, balki milliy tafakkur tarixining muhim manbasi sifatida ham ilmiy qiziqish uyg‘otadi.

Shu bilan birga, epik asarlarning badiiy yetukligi ularning tashqi syujeti bilangina emas, balki ichki poetik tuzilishi bilan ham belgilanadi. Chunki, epik matnning mazmun teranligi ko‘pincha mikropoetik unsurlar, ya’ni kichik, ammo semantik jihatdan ahamiyatli birliklar orqali yuzaga chiqadi. Shunday birliklardan biri badiiy detal hisoblanadi.

Badiiy detal, bir tomondan, obraz va voqeani aniqlashtiruvchi tasvir vositasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, u epik g‘oyani chuqurlashtiruvchi va dramatizmni kuchaytiruvchi poetik mexanizm vazifasini bajaradi. Ayniqsa, qoraqalpoq xalq dostonlarida belbog‘, qilich, tulpor, o‘tov, yaylov, rang va tabiat manzaralari kabi detallar nafaqat tasviriy, balki ramziy

ma’no yukiga ham ega. Demak, detal epik matnda mazmun va shakl mutanosibligini ta’minlovchi asosiy unsurlardan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari, adabiyotshunoslikda badiiy detal masalasiga turli olimlar to‘xtalib o‘tgan. Xususan, epik poetika tadqiqotchilari detalni obrazni individuallashtiruvchi hamda tarixiy makonni aniqlashtiruvchi vosita sifatida baholaydi. O‘zbek va turkiy adabiyotshunoslikda esa detal obraz xarakterini ochuvchi va syujet dinamikasini ta’minlovchi unsur sifatida tushuniladi. Shunday ekan, qoraqalpoq epik merosida detal tizimini maxsus tadqiq etish ilmiy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda, qoraqalpoq xalq dostonlari bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, ularning mikropoetik tuzilishi, xususan, badiiy detal tizimi yetarli darajada kompleks o‘rganilmagan. Epik matnning ichki mexanizmini tushunish uchun esa aynan shu detal tizimini chuqur tahlil qilish zarur. Chunki detal orqali qahramon xarakteri ochiladi, dramatik holat kuchaytiriladi va milliy kolorit shakllanadi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolaning maqsadi qoraqalpoq xalq dostonlarida badiiy detalning poetik va semantik xususiyatlarini bir necha dostonlar misolida tizimli tarzda tahlil qilishdan iborat. Bu maqsadni amalga oshirish jarayonida portret, predmet, rang va tabiat detallari maxsus ko‘rib chiqiladi va ularning epik matndagi funksional vazifasi ilmiy asosda ochib beriladi.

Demak, bu tadqiqot qoraqalpoq epik poetikasining ichki tuzilishini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda folklorshunoslik va adabiyotshunoslik sohasida badiiy detal masalasini yangi bosqichda o‘rganish imkonini beradi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot qoraqalpoq xalq dostonlarida badiiy detalning poetik va semantik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, u bir necha nazariy qarashlarning uyg‘unligiga asoslanadi. Avvalo, tadqiqotning metodologik asosi epik poetika, tuzilmaviy tahlil va germenevtik talqin tamoyillariga tayanadi. Chunki badiiy detalni o‘rganish jarayonida uni faqat tasviriy unsur sifatida emas, balki epik tizimning ichki mexanizmi sifatida qarash zarur.

Birinchidan, tuzilmaviy-poetik yondashuv asos qilib olindi. Bu borada V. Jirmunskiy epik asarda detalni «obrazni konkretlashtiruvchi va tarixiy muhitni jonlantiruvchi mikrounsur» sifatida baholaydi. Uning fikricha, epik matnda har bir detal kompozitsion tizimning ajralmas qismi bo‘lib, u syujet dinamikasiga xizmat qiladi [8, 111-117].

Ikkinchidan, semantik-germenevtik metod qo‘llanildi. M.Baxtinning dialogik va xronotop nazariyasiga ko‘ra, epik matndagi har bir detal tarixiy makon va zamon belgisi sifatida namoyon bo‘ladi. Ya’ni, detal nafaqat tasvirlash, balki madaniy xotira va ijtimoiy ongni ifodalovchi birlikdir. Shu sababli, tadqiqot jarayonida belbog‘, qilich, tulpor, o‘tov kabi detallar kontekstual va ramziy jihatdan tahlil qilindi [7].

Uchinchidan, obrazlar tizimini tahlil qilish metodiga murojaat qilindi. O‘zbek adabiyotshunosi I.Sultonov obrazni «g‘oyaning badiiy ifodasi» deb ta’riflaydi [5]. Demak, detal obrazning ichki mohiyatini ochuvchi vosita hisoblanadi. Shuningdek, B. Karimov va N. Yo‘ldoshev detalni xarakter yaratishda muhim estetik vosita sifatida ko‘rsatganlar. Ushbu nazariy qarashlar asosida qoraqalpoq dostonlaridagi portret va predmet detallari obraz xarakteri bilan bog‘liq holda o‘rganildi [3;6].

To‘rtinchidan, qiyosiy-tarixiy yondashuv ham qo‘llanildi. Ma’lumki, turkiy epik an’analarda tulpor, qurol-aslaha va rang detallari muhim o‘rin tutadi. Shu sababli qoraqalpoq dostonlaridagi detal tizimi umumturkiy epik an’ana bilan taqqoslandi. Bu esa detalning milliy va umumturkiy poetik tizimdagi o‘rnini aniqlash imkonini berdi.

Bundan tashqari, kontekstual matn tahlili asosiy amaliy metod sifatida qo‘llanildi. Tadqiqot materiali sifatida «Qoraqalpoq folklori» ko‘p jildlik nashriyotiga kiritilgan «Er Ziywar», «Er Sayın», «Qoblan» va «Alpamıs» dostonlari tanlab olinib, ulardan badiiy detallar ajratib olindi va ularning funksiyasi izchil tahlil qilindi [4].

Shunday qilib, bu tadqiqotning metodologiyasi nazariy adabiyotshunoslik qarashlari hamda aniq matn tahlilining uyg‘unligiga asoslanadi. Natijada, badiiy detalning epik matndagi tuzilmaviy, semantik va ramziy funksiyalarini kompleks tarzda ochib berish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Natijalar. Olib borilgan tahlillar natijasida qoraqalpoq xalq dostonlarida badiiy detal tizimi izchil poetik mexanizm sifatida namoyon bo‘lishi aniqlandi. Ya’ni, detal tasviriy element emas, balki obraz yaratish, syujet rivojini ta’minlash va dramatizmni kuchaytirishga xizmat qiladigan markaziy komponent hisoblanadi. Quyida natijalar aniq misollar asosida ketma-ket aks ettiriladi.

Dastlab, «Er Ziywar» dostonida qahramonning jangga tayyorgarligi quyidagicha tasvirlanadi:

«Altın belbew beline bayladı,
Polat qılısh qolına aldı…»

Ushbu parchada «altın belbew» (oltin belbog‘) va «polat qılısh» (po‘lat qilich) detallari bir vaqtning o‘zida ikki xil vazifani bajaradi. Birinchidan, ular qahramonning tashqi qiyofasini aniqlashtiradi. Ikkinchidan esa, uning ichki qat’iyati va epik idealini anglatadi. Chunki oltin - qadimgi turkiy madaniyatda qudrat va ulug‘vorlik timsoli, po‘lat esa mustahkam iroda ramzi sifatida talqin etiladi.

Shu bilan birga, belbog‘ bog‘lash sahnasi syujetda burilish nuqtasini ifodalaydi. Ya’ni bu detal voqea rivojining yangi bosqichi - jang boshlanishini anglatadi. Demak, portret detali dramatik funksiyani ham bajaradi.

Xuddi shuningdek, «Alpamıs» dostonida:

«Belbewin qattı bayladı,

Qılıshın qınnan suwırdı…»

Bu yerda ham kamar va qilich detallari qahramonning erkinligi va or-nomusini anglatadi. Shunday qilib, har xil dostonlarda belbog‘ detali epik erkinlik timsoli sifatida qayta-qayta ko‘rinadi.

«Er Sayın» dostonida tulpor tasviri quyidagicha beriladi:

«Tulparı ushqan qustay edi,

Jeldi jarǵan sesindey edi…»

Bu misolda tulporning «uchgan qushday» va «shamol tovushiday» tasvirlanishi qahramonning chaqqonligi va kuchi bilan uyg‘unlashadi. Bir tomondan, bu detallar otning jismoniy xususiyatini ko‘rsatadi. Ikkinchi tomondan esa, qahramon ruhiyatining erkin va kuchli ekanligini bildiradi.

Shuningdek, tulpor doston davomida qahramonning sodiq yo‘ldoshi sifatida tasvirlanadi. Natijada tulpor oddiy transport vositasi emas, balki ramziy ma’noga ega bo‘lgan epik obrazga aylanadi.

«Qoblan» dostonida dramatik holat oldidan quyidagi tasvir uchraydi:

«Qara bult qaplap aldı,

Qara kúnler tuwıp keldi…»

Bu yerda «qora bulut» va «qora kun» detallari xavf va qayg‘u-alam yaqinlashayotganini bildiradi. Rang detali orqali dramatik fon yaratiladi.

Shu bilan birga, boshqa sahnalarda oq rang poklik va adolat ramzi sifatida qo‘llaniladi. Masalan, qahramonning nurli yuzli yoki oq kiyimli tasvirlanishi uning ijobiy xarakterini bildiradi. Shunday qilib, oq va qora ranglar orasidagi kontrast epik qarama-qarshilikni kuchaytiradi.

Bir necha dostonlarda o‘tov va yaylov tasviri doimiy uchraydi. Masalan, o‘tov tasviri oila va birlik ramzi sifatida talqin etiladi. O‘tovning keng va yorug‘ tasviri aholi hayotining tinch va barqaror bosqichini ifodalaydi.

Bundan tashqari, keng dala va yaylov tasviri qahramonning ruhiy kengligi bilan uyg‘un tarzda beriladi. Demak, makon detali milliy turmush tarzini anglatish bilan birga, epik ruhni ham mustahkamlaydi.

Bir necha dostonlarda dramatik holat oldidan tabiat tasviri keskinlashadi:

«Jel turıp, qum kóterildi,

Aspannıń reńi ózgerdi…»

Bu yerda shamol va osmon rangining o‘zgarishi qahramon hayotidagi keskin burilishdan darak beradi. Demak, tabiat detali voqea rivoji bilan parallel tarzda berilib, psixologik parallellik hosil qiladi.

Aksincha, g‘alaba sahnalarida tabiat yorqin va ochiq tasvirlanadi. Shunday qilib, tabiat detallari epik dramatizmni yanada chuqurlashtiradi.

Muhokama. Olib borilgan tadqiqotlar natijalari asosida shuni ta’kidlash mumkinki, qoraqalpoq xalq dostonlarida badiiy detal epik poetikaning markaziy mexanizmi sifatida ko‘zga tashlanadi. Avvalo, aniqlangan misollar detalning oddiy tasviriy unsur emas, balki g‘oyaviy-estetik yuk tashlaydigan semantik birlik ekanligini ko‘rsatadi. Chunki belbog‘, qilich, tulpor, o‘tov, rang va tabiat manzaralari har bir dostonda takrorlanib va tizimli ravishda qo‘llaniladi.

Birinchidan, portret detallari obrazni individuallashtirish bilan birga, epik idealni shakllantiradi. Masalan, «Er Ziywar» va «Alpamıs» dostonlarida belbog‘ va qilich detali qahramonning mardligi va botirligini anglatadi. Bu holat I.Sultonning «obraz - g‘oyaning badiiy tasvirlanishi» degan nazariyasini tasdiqlaydi. Ya’ni detal obrazning tashqi belgisi orqali ichki ma’nosini ochib beradi. Shunday qilib, detal obraz yaratishning muhim estetik vositasiga aylanadi.

Ikkinchidan, tulpor detali epik ramziylikni kuchaytiradi. «Er Sayın» dostonidagi tulpor tasviri qahramonning ruhiy qudrati bilan uyg‘unlashadi. Demak, tulpor oddiy hayvon emas, balki sadoqat, tezlik va erkinlik ramzidir. Bu jihatdan qaraganda, detal mifologik qatlam bilan bog‘lanadi. Chunki turkiy epik an’anada tulpor har doim qahramonning ruhiy kuchi bilan bir butun sifatida tasvirlangan.

Uchinchidan, rang detallari dramatik kontrastni kuchaytiradi. «Qoblan» dostonida «qora bulut» tasviri xavf va fojiani anglatadi. Boshqa ko‘rinishlarda esa oq rang poklik va adolat ramzi sifatida qo‘llaniladi. Demak, rang detallari epik ziddiyatni shakllantiruvchi vosita hisoblanadi. Bu esa V. Jirmunskiyning «detal epik strukturaning ajralmas elementi» degan qarashini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

To‘rtinchidan, predmet va makon detallari milliy koloritni aks ettiradi. O‘tov, yaylov va keng dala tasvirlari qoraqalpoq xalqining tarixiy turmush tarzini ko‘rsatadi. Shunday qilib, detal epik makonning tarixiy xronotopini shakllantiradi. Bu jihat M.Baxtinning xronotop nazariyasi bilan mos keladi, ya’ni detal makon va zamonning badiiy belgisi sifatida ko‘zga tashlanadi.

Bundan tashqari, tabiat detallari psixologik parallellikni hosil qiladi. Shamolning kuchayishi yoki osmonning qorayishi qahramonning hayotidagi sinov bosqichini bildiradi. Aksincha, yorqin manzaralar g‘alaba va tinchlikni anglatadi. Demak, tabiat detali voqea rivoji bilan parallel tarzda berilib, dramatik ta’sirni kuchaytiradi.

Bu o‘rinda shuni ham ta’kidlash kerakki, bir necha doston kesimida kuzatilgan umumiyliklar detal sistemasining epik an’anaviyligini ko‘rsatadi. Lekin har bir doston o‘ziga xos detal tizimiga ham ega. Masalan, «Er Ziywar»da qurol detallari ustunlik qilsa, «Er Sayın»da tulpor obrazi markaziy o‘rinni egallaydi. Demak, detal sistemasi ham umumiy, ham xususiy xususiyatga ega bo‘ladi.

Umuman olganda, badiiy detal qoraqalpoq xalq dostonlarida ko‘p funksiyali poetik birlik sifatida ko‘zga tashlanadi. Bir tomondan, u tasvirni jonlantiradi; ikkinchi tomondan, dramatizmni kuchaytiradi; uchinchi tomondan esa, milliy dunyoqarash va qadriyatlarni ramziy shaklda aks ettiradi. Shunday ekan, detalni epik matnning ichki strukturasini harakatga keltiruvchi estetik mexanizm sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qoraqalpoq xalq dostonlarida badiiy detal epik poetikaning ajralmas va muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Avvalo, kamar, qilich va tulpor kabi portret detallari qahramonning jasorati, or-nomusi va ma’naviy qudratini aks ettirib, obrazni individuallashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu detallar syujet rivojidagi muhim burilish nuqtalarini belgilab, dramatik keskinlikni kuchaytiradi. Bundan tashqari, o‘tov, yaylov va keng dala manzaralari milliy koloritni shakllantiradi va qoraqalpoq xalqining tarixiy turmush tarzini aks ettiradi. Rang va tabiat detallari esa dramatik kontrast va psixologik parallellikni hosil qilib, epik matnning ta’sirchanligini oshiradi. Demak, badiiy detal qoraqalpoq epik merosida ko‘p qatlamli poetik vosita sifatida ko‘zga tashlanib, obraz yaratish, syujetni harakatga keltirish va milliy dunyoqarashni aks ettirishda yetakchi estetik mexanizm vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdramanova, D. (2025). QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍ. Modern Science and Research, 4(5), 1772–1775. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/102625

2. Akbarova, M., & Eshanova, Z. (2026). XALQ DOSTONLARIDA ZOOMORF MIFOLOGIK OBRAZLAR BADIIY TALQINLARI. *O‘ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, *4*(48), 112-116.

3. Karimov, N. (2005). O ‘zbek adabiyoti va portret san’ati.

4. Qoraqalpoq folklori. Nukus: Ilim. 2011

5. Sulton, I., 1980. Adabiyot nazariyasi. Tashkent: O‘qituvchi.

6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T.: «Fan», 2007.

7. Бахтин, М. М. (1975). Вопросы литературы и эстетики.

8. Жирмунский, В. М. Развитие категории частей речи в тюркских языках по сравнению с индо-европейскими языками [Текст] / В. М. Жирмунский // Известия Академии наук Союза ССР: Отделение литературы и языка. - 1945. -Т. IV. - Вып. 3-4. - С. 111-127.